

Житков Олександр Анатолійович,

*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
orcid.org/0000-0003-2423-6352
gitkov_oa@ukr.net*

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕРОЇЗМУ Й ТРАГЕДІЇ ОТОЧЕННЯ 6-Ї ТА 12-Ї АРМІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Статтю присвячено вивченню малодослідженої теми героїзму й жертвності бійців 6-ї та 12-ї радянських армій, які у серпні 1941 р. опинилися у круговому оточенні військ вермахта у районі природнього урочища Зелена Брама та героїчними зусиллями великих утрат затримали просування ворога до індустріальних районів Придніпров'я й Донбасу, як теоретичної основи формування сучасної державної політики історичної пам'яті населення низки громад Центральноукраїнського регіону в період 1990–2000-х років.

Виокремлено та розглянуто теоретичні й практичні трансформації національної політики пам'яті на законодавчому, теоретико-методологічному та науково-дослідницькому (красназвчому) рівнях в умовах розгортання гібридної російської агресії та відкритої війни, розв'язаної росією проти незалежної Української держави у 2022 р.

Головну увагу приділено ґрунтовному висвітленню діяльності місцевих органів влади та самоврядування, участі структур громадянського суспільства, активної частини населення громад Кіровоградської та Черкаської областей, окремих військових підрозділів, які відігравали ключову роль в організації та супроводі державно-патріотичних заходів, присвячених ушануванню пам'яті загиблих бійців, релокації та впорядкування «місць пам'яті» воєнно-історичних подій, організації пошуково-патріотичної роботи та підтримки діяльності краєзнавчих музеїв, зокрема експозицій музеїв, присвячених сторінкам історії Другої світової війни, пам'яті про земляків-героїв, які боронили українську землю.

На прикладі матеріалів дослідження обґрунтовано висновки стосовно важливості координації зусиль усіх складників взаємодії з боку держави й громадянського суспільства у процесі формування національної політики пам'яті в сучасних складних умовах боротьби України за державність.

Ключові слова: Друга світова війна, політика пам'яті, радянські армії, Південно-Західний фронт, Південний фронт, Уманський котел.

Zhytkov Oleksandr,

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine
and World History
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-2423-6352
gitkov_oa@ukr.net*

THE MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR THROUGH THE PRISM OF HEROISM AND TRAGEDY OF THE ENCIRCLEMENT OF THE 6TH AND 12TH ARMIES OF THE SOUTH-WESTERN FRONT IN CENTRAL UKRAINE

The article is devoted to the study of the little-explored topic of heroism and sacrifice of the soldiers of the 6th and 12th Soviet Armies, who in August 1941 found themselves surrounded by Wehrmacht troops in the area of the Zelena Braма natural tract and, with heroic efforts and great losses, delayed the enemy's advance to

the industrial regions of Prydniprovia and Donbas, as a theoretical basis for the formation of a modern state policy of historical memory of the population of several communities in the Central Ukrainian region in the 1990s–2000s.

The theoretical and practical transformations of the national policy of memory at the legislative, theoretical methodological, and research (local history) levels are identified and considered in the context of Russia's hybrid aggression and open war against the independent Ukrainian state in 2022.

Mainly, the author's attention was paid to the in-depth coverage of the activities of local authorities and self-government, participation of civil society structures, active population of the communities of Kirovohrad and Cherkasy regions, individual military units that played a key role in organizing and supporting state-patriotic events dedicated to commemorating the fallen soldiers, relocation and arrangement of «places of memory» of military and historical events, organization of search and patriotic work and support for the activities of local history researchers.

Based on the research materials, the author substantiates the conclusions about the importance of coordinating the efforts of all components of interaction between the state and civil society in forming a national memory policy in the current difficult conditions of Ukraine's struggle for statehood.

Key words: World War II, politics of memory, Soviet armies, South-Western Front, Southern Front, Uman Cauldron.

Постановка проблеми. Українська історична наука успадкувала радянський комплекс пам'яті про героїчну історію Другої світової війни, далекий від оцінок реальних подій, що сформувалися у масовій свідомості громадян. Як і більшість складних суспільних процесів, «переживання» подій спільного минулого було зведено до формального пошанування учасників війни: живих і загиблих. Заклики представників академічної спільноти до осмислення політики національної пам'яті, власне до організації меморіальних практик, залишалися на маргінесі інтересів «нового політичного класу». Лише у 2000 р. Верховна Рада України ухвалила рамковий Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». На жаль, відповідно до змісту його десяти статей, консервувалися меморіальні практики й система ідеологічних заборон радянських часів. Так, на тлі демократичних процесів, які розгорталися у незалежній Україні, у статті другій названого Закону зберігалася тоталітарна норма «недопущення фальсифікацій історії «Великої Вітчизняної війни» у наукових дослідженнях та навчально-методичній й науково-популярній літературі, підручниках і будь-яких засобах масової інформації (далі – ЗМІ).

Важливі зміни, що відбувалися у роки незалежності, внесли деякі корективи у правове трактування характеру Другої світової війни 1939–1945 рр., складовою частиною якої були військові дії в Україні. Упродовж 2022–2023 рр. було внесено поправки щодо визначення ключових термінів у згаданому Законі, зокрема таких як «жертва нацизму», «герой опору діям нацизму», «рух опору в Україні». На загальнодержавному рівні було визнано необхідність

об'єктивного дослідження історії й пам'яті про війну, упорядкування, збереження та спонсорування нових пам'ятників і знаків на вшанування пам'яті учасників та жертв війни. Передбачалося створення народних музеїв, меморіальних комплексів. Законодавчі новели демонстрували поступ українського уряду щодо вироблення сучасної державної політики пам'яті про Другу світову війну, яка різко контрастувала з підходами початку 2000-х років.

Велику увагу до узагальнення та вивчення досвіду увіковічення пам'яті військовослужбовців, які загинули в оборонних боях 1941 р. у межах Центральної України, виявили науковці, медійники. До найбільш відомих сторінок історії війни належить трагедія оточення, оборонних боїв й полонення бійців 6-ї та 12-ї радянських армій. Ця подія, як відомо, відбулася у липні – на початку серпня 1941 р. в урочищі Зелена Брама, що охоплює площу 2948 га у межах десяти сіл Новоархангельського району нинішньої Кіровоградської області.

В умовах відкритої військової агресії путінської росії проти незалежної України політика збереження пам'яті про героїзм захисників Зеленої Брами виступає потужним чинником протистояння ідеології й практиці азійського варварства, захисту цивілізаційних цінностей української державності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як відомо, політика пам'яті в Україні формується органами влади Української держави й суспільством, зокрема об'єднаннями та громадськими організаціями, а ще також незалежними засобами масової інформації. Історіографічний аналіз праць засвідчує суттєві зрушення в офіційному трактуванні таких аспектів

досліджуваної проблеми, як роль та значення пам'яті про Другу світову війну у протистоянні ідентичностей на тлі появи нових загроз державній безпеці України (Ковальська-Павелко, 2022, с. 12–15), вивчення моделей масової пам'яті, а також досвіду їх імплементації у національну свідомість українців упродовж існування державної незалежності (Потапенко, 2011, с. 113–120). Аналіз чинників, які впливають на формування історичної пам'яті, засвідчує, що, окрім державної політики, етнічного складу населення, велика роль належить демографічному елементу, зокрема співвідношенню осіб старшого й молодшого поколінь. Адже вони виховувалися у різних політичних системах і, відповідно, мають різну соціальну ідентифікацію, а також відмінні погляди на локальні події Другої світової війни. Як правило, матеріали особового походження – це щоденники, спогади, листи, публікації авторів у місцевих газетах. Так, історики С. Дегтярьов, В. Нестеренко, М. Михайлюк та С. Проскурова концентрували свою увагу на вивченні спогадів про початок війни, її перший т. зв. «оборонний період», а також на фактах участі місцевого населення в бойових діях у складі регулярних військових частин Червоної Армії на радянсько-німецьких фронтах у 1941 р. (Дегтярьов, Нестеренко, 2017, с. 48–63; Михайлюк, 2010, с. 150–183; Проскурова, 2014, с. 50–73).

Дослідження національної пам'яті як умовного, крихкого конструкту, що вибудовувався на протистоянні суспільних інтересів, стає останнім часом об'єктом уваги представників гуманітарних наук. Доведено, що складовою частиною суспільної свідомості населення є намагання у площині «пам'ятування» зафіксувати сакральні місця, важливі для локальних соціальних спільнот села, міста, урешті, родини й конкретної особистості (Бойко, 2013, с. 40). У цьому контексті вивчення періодичних видань, роботи краєзнавців та загонів-пошукувачів, організаторів музейної справи, а також близьких родичів учасників оборонних боїв 1941 р. в урочищі Зелена Брама з метою збереження історичної пам'яті є актуальним завданням.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі вивчення матеріалів місцевих газет, архівних та опублікованих документів, а також матеріалів особового походження виявити особливості

формування політики історичної пам'яті про оточення та оборонні бої частин 6-ї та 12-ї радянських армій, які відбувалися у районі урочища Зелена Брама впродовж липня – початку серпня 1941 р.

Виклад основного матеріалу. Історична версія проблеми, яка склалася за роки незалежності, описує військові події, що відбувалися на Кіровоградщині влітку 1941 р., як трагедію, котра увійшла в офіційну історію Другої світової війни під короткою назвою «Уманський котел» (Сухомлин, 2019, с. 5–6). Ідеться про оточення військ 6-ї та 12-ї радянських армій Південно-Західного й Південного фронтів, які згодом були об'єднані у т. зв. «групу Понеділіна», що оперувала у межиріччі Синюхи та Ятрані. За оборонними боями у цьому місці, учасниками яких були мобілізовані селяни й жителі навколишніх міст, закріпилося ще одне визначення – «трагедія Зеленої Брами». Наратив, що ліг в основу публічної історії оборонних боїв, сформувався під тиском відмови від радянської версії подій, у якій стверджувалася думка про масову здачу червоноармійців у полон у силу різних причин (т. зв. фєдизм). У пам'яті повоєнного покоління зберігалася зовсім інша оцінка: в оборонних боях літа 1941 р. героїчними діями червоноармійці скували у Зеленій Брамі наступ двадцяти добре озброєних дивізій противника, «...ціною власних життів призупинили просування ворога до індустріальних районів Придніпров'я та Донбасу, зірвавши гітлерівські плани блискавичного розгрому СРСР» (Сухомлин, 2019, с. 5). Отже, виглядає так, що мотиваційний складник розгортання діяльності з увічнення пам'яті героїчного подвигу учасників боїв у Зеленій Брамі сформувалася, власне, під тиском запитів суспільства на відновлення «історичної правди» за умови «якою б вона не була». Культура колективної пам'яті, у широкому розумінні цього академічного терміну, передбачала попит на визначення сакральних місць і встановлення пам'ятних знаків із метою віддання шани й поваги подвигу полеглих та живих бійців, а також фокусування зусиль організаторів на певних смислових акцентах підготовки сценаріїв тематичних заходів, регіональних науково-практичних конференцій та організації пошукової роботи за участі представників громад, членів родин бійців 6-ї та 12-ї армій, які

були задіяні у дослідницько-пошукових процесах. Аналізуючи проблеми трансформації державної політики національної пам'яті у розрізі подій, що відбулися в урочищі Зелена Брама, автор використав концептуальний та соціально-прагматичний методи дослідження (Киридон, 2018, с. 47).

Концептуальний підхід до пошуку т. зв. «солдатської правди» про причини оточення й поразки військових частин 6-ї та 12-ї армій формувався на тлі демонтажу рецидивів офіційної радянської історіографії оборони Радянського Союзу у роки Другої світової війни. Український погляд репрезентував історичні події «з глибини солдатського окопу» та значною мірою базувався на спогадах ветеранів і місцевих жителів, які були свідками й водночас співучасниками військової звитяги. Слід відзначити, що такий підхід передбачав переоцінку діяльності рядових бійців та командирів усіх підрозділів 6-ї та 12-ї армій, які впродовж півтора місяця тримали оборону і ходили у проривні контратаки під командуванням відомих радянських генералів І.М. Музиченка та П.Г. Понеделіна.

Маємо пригадати, що дослідницька робота з відновлення у «народній пам'яті» оборонних боїв в Україні була започаткована фронтним кореспондентом газети «Красная армия» та учасником описаних подій Є. Долматовським. Саме він опублікував відому «документальну легенду» «Зелена Брама» (Долматовський, 1989). На науковому рівні ця тема була підхоплена краєзнавцями та отримала широке висвітлення у регіональних засобах масової інформації. Відзначимо, що місцеві ЗМІ відігравали помітну роль у розповсюдженні контрверсійних фактів, які проливали нове світло на забезпечення військових підрозділів 6-ї та 12-ї армій бойовим комплектом і продовольством. Величезні людські та матеріальні втрати останніх, на думку інтерпретаторів, свідчили про відсутність чіткої координації дій на рівні Ставки та фронтового командування, що і призвело до повного оточення й остаточного знищення угруповання, яке тримало оборону у Зеленій Брамі. Разом із тим аналіз стану організації захисту та оцінки контрнаступу військ засвідчив, що ухвала керівництва Ставки «призначити винним» за військову поразку 6-ї та 12-ї армій генерал-майора П.Г. Понеделіна, якого у 1950 р. розстріляли «за трусость

и нарушение присяги», по суті, була злочинною дією (Козир, 2019, с. 8).

Відзначимо, що достовірні матеріали особового характеру вперше були широко використані у науково-популярному нарисі краєзнавця М. Ковальчука, який присвячувався історії військових подій в урочищі Зелена Брама (Ковальчук, 2010), а також у добре відомому документально-художньому виданні В. Даценка «Зелена Брама: возвращение к легенде» (Даценко, 2013). Об'єктивність висновків автори праць підтверджували, власне, комплексним аналізом фронтних щоденників, авторських спогадів та записів і свідчень учасників подій. Зокрема, у згадуваній праці В. Даценка було представлено спеціальний розділ під назвою «Пам'ять». Наведені у ньому дані свідчать, що політика місцевої влади, зокрема щодо вшанування пам'яті полеглих бійців в урочищі Зелена Брама, неодноразово зазнавала критики з боку колишніх українських дописувачів, а нині російських офіційних істориків, які розглядають феномен пам'яті про війну як поле битви за ідентичність українських громадян (Даценко, 2013, с. 444).

Наративи колективної пам'яті про історію Другої світової війни у Центральноукраїнському регіоні частково було репрезентовано у дослідженні В.П. Колечкіна та Б.Л. Шевченка (Колечкін, Шевченко, 2021, с. 52, 122).

Трагічні події, що відбулися у Зеленій Брамі, висвітлювалися краєзнавцями переважно через спогади бійців, зокрема про командування 12-ї армії генерала П.Г. Понеделіна (Чорний, 2011, с. 54–66), нотатки однополчан про участь наших земляків у боях 1941 р. у складі підрозділів оточених армій (Сибірцев, 2011, с. 84–89). Пам'ятні події регіонального рівня, такі як, скажімо, рух опору населення місцевій окупаційній адміністрації, допомога жінок військовополоненим, ув'язненим у сумнозвісному таборі «Уманська яма», уперше були задокументовані у матеріалах-звітах за результатами польової практики студентами старших курсів факультету історії та права місцевого педагогічного університету імені В. Винниченка. Практика тривала впродовж шести літніх сезонів 2008–2013 рр. Опитування старшого за віком покоління з числа громадян сіл і містечок, які проживали у 1941 р. у зоні військових дій «Зелена Брама», стосувалися

також питань налагодження повсякденного життя населення в умовах окупації, родинних й особистих спогадів про війну, набір молоді («робочої сили») до Німеччини, долю остарбайтерів (Проскурова, 2014, с. 50–73). Проблеми достовірності фактів, збережених у спогадах учасників війни, раніше неопублікованих документах, розглядалися авторами збірника «Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни. Спогади, документи, матеріали». У книзі потрактування тематично розрізаних подій Світової війни подається у світлі фронтових спогадів та оповідях репрезентантів про боротьбу за виживання в німецькій окупації, які позначені упорядниками загалом як «тилові історії» (Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали, 2010, с. 16).

Соціально-прагматичний підхід до розбудови державної політики національної пам'яті вимагав висвітлення дієвості всіх її складових частин і компонентів. Зокрема, в адміністративних межах Кіровоградської області упродовж 2010–2020 рр. діяла комплексна Програма збереження історичної пам'яті про Другу світову війну, яка передбачала проведення низки заходів як суспільно-політичного, так і організаційного характеру.

Згідно з пунктами цієї Програми, до 70-ліття військових подій у Зеленій Брамі в приміщенні школи с. Підвисоке Новоархангельського району було проведено міжнародну науково-практичну конференцію за участі рідних бійців 6-ї та 12-ї армій. Відбулося урочисте перепоховання полеглих 115 військовослужбовців, встановлено пам'ятні знаки на місцях запеклих сутичок з ворогом (Виноградов, 2011, с. 1, 3). Розгорнулася пошукова робота, та була створена експозиція історії Другої світової війни у краєзнавчому музеї с. Підвисоке. Його було заснованого у 1967 р. місцевим учителем історії та відомим в Україні краєзнавцем Д.І. Фартушняком. Саме на матеріалах музею здійснювалася велика методична, охоронна та пошукова робота. Це був якісно новий, можливо, більш публічний вимір творення та закріплення у масовій свідомості

нового нарративу історичної пам'яті про війну у регіональному вимірі, що постійно еволюціонувала. На збереження до музею, який у 1974 р. отримав статус народного, було передано 3 тис артефактів. Майже одразу з його відкриттям найбільшу популярність серед відвідувачів набула експозиція, присвячена історії оборонних боїв у районі урочища Зелена Брама. Окрім військових експонатів, у фондах Підвисоцького музею також зберігаються листи, щоденники, спогади й виступи бійців 6-ї та 12-ї радянських армій. Завдяки активній пошуковій роботі Д.І. Фартушняка, його колег та учнів було увічнено пам'ять 296 воїнів-земляків, 193 фронтовиків з інших держав, залучено до патріотичної роботи з молоддю 1 200 ветеранів – учасників зеленобрамської битви 1941 р. (Шраменко, 2011, с. 3). Слід відзначити науково-просвітницький складник роботи музею. На основі матеріалів, що зберігалися у його фондах, Євгену Долматовському вдалося написати вже згадувану нами документальну розвідку «Зелена Брама». Було підготовлено чимало науково-популярних та наукових творів, які залишили помітний слід у регіональній історіографії оборонних боїв літа 1941 р., які відбулися в районі десяти населених пунктів Зеленої Брами (Чорний, Романько, 2019, с. 334–349).

Як уже відзначалося, у ЗМІ публікувалися матеріали, що розкривали фабулу історичних подій у Зеленій Брамі та дискусії навколо них (Даценко, 2009, с. 5), висвітлювалися результати пошуків та вшанування пам'яті полеглих захисників Батьківщини (Виноградов, 2011, с. 1, 5).

Висновки. Регіональна пам'ять про Зелену Брамку була складовою частиною народної пам'яті про Другу світову війну. Головними репрезентатами й соціальними агентами формування «історичної пам'яті», яка в масовій свідомості набувала ознак публічної історії, виступали державні структури, окремі інституції громадянського суспільства. Рівень їхньої взаємодії визначав потенціал боротьби за українську незалежну державу в різні історичні епохи і сьогоденні.

Список використаних джерел:

1. Бойко, О. (2013). Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІШЕНД, С. 35–79.
2. Виноградов, А. (2011). Долг памяти и зов души. *Украина-Центр*. 11 августа (№ 32). С. 1, 5.

3. Даценко, В. (2009). Трагічний серпень 41-го... *Кіровоградська правда*. 18 серпня (№ 33). С. 5.
4. Даценко, В. (2013). Зелена Брама: возвращение к легенде. Кіровоград: Имэкс-ЛТД. 460 с.
5. Дегтярьов, С.І., Нестеренко, В.А. (2017). Друга світова війна в політиці пам'яті та «родинній пам'яті». *Сумська старовина*. № 51. С. 48–52.
6. Долматовский, Е. (1985) Зелена Брама: документальна легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной Войны. М.: Политиздат. 319 с.
7. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали. (2010) / гол. ред. О.М. Барно. Кіровоград: ТОВ «КОД». 506 с.
8. Киридон, А. (2018). «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження*. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті». Вінниця: Б.В. С. 45–53.
9. Ковальська-Павленко, І. (2022). «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Malopolskie*. № 3 (35). S. 7–27.
10. Козир, І.А. (2019). Зелена Брама – пам'ять мужності та героїзму. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій / ред. О.В. Чорний. Кропивницький. С. 8–10.
11. Ковальчук, М. (2010). Окружение огневое. Подвиг и трагедия героев Зеленой Браны. Тернополь: Астон. 288 с.
12. Колечкін, В.П., Шевченко, Б.Л. (2021). Битва за Центральну Україну. Військове протистояння між Червоною Армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні – березні 1944 року. Кропивницький: Поліграф-Сервіс. 420 с.
13. Михайлюк, М.В. (2010). Історична пам'ять про Другу світову війну: соціологічне дослідження серед студентів-першокурсників. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали. Кіровоград: ТОВ «КОД». С. 8–37.
14. Потапенко, Я. (2011). Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну. *Політичний менеджмент*. Київ: Центр соц. комунікацій, № 1. С. 112–120.
15. Проскурова, С. (2014). Війна у пам'яті народу (за матеріалами етнографічних (соціально-педагогічних практик) студентів факультету історії та права КДПУ імені В. Винниченка (2008–2013 рр.)). *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Випуск II. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. С. 50–73.
16. Сибірцев, В. (2011). Про мого батька – захисника Зеленої Брани молодшого сержанта І.А. Сибірцева. *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. Випуск VI. Кіровоград: Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. С. 87–91.
17. Сухомлин, М.О. (2019). Звернення Голови Ради старійшин Кіровоградської області до учасників Всеукраїнської наукової конференції «Зелена Брама. Літо 1941-го: героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій / ред. О.В. Чорний. Кропивницький: Б.В. С. 5–7.
18. Чорний, О. (2011). Командарм П.Г. Понеділін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року. *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. Випуск VI. Кіровоград: Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. С. 54–66.
19. Чорний, О.В., Романько, І.І. (2019). Героїзм і трагедія 6 та 12 армій Південно-Західного фронту в оборонних боях літа 1941 року: бібліографічний покажчик. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій / ред. О.В. Чорний. Кропивницький. С. 334–349.
20. Шраменко, М. (2011). Хранитель скарбів «Зеленої Брани». *Колос*. 21 червня, с. 3.

References:

1. Boiko, O. (2013). Fenomen sotsialnoi pamiaty: osnovni kontseptualni pidkhody do analizu ta interpretatsii [The Phenomenon of Social Memory: Basic Conceptual Approaches to Analysis and Interpretation]. *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*. Kyiv: IPIEND, S. 35–79. [in Ukrainian].
2. Vynohradov, A. (2011). Dolh pamiaty u zov dushy [The duty of memory and the call of the soul]. *Ukrayna-Tsentr*. 11 avhusta (№ 32). S. 1, 5.
3. Datsenko, V. (2009). Trahichnyi serpen 41-ho [The tragic August of '41]. *Kirovohradska pravda*. 18 serpnia (№ 33). S. 5. [in Ukrainian].
4. Datsenko, V. (2013). Zelenaia brama: vozvrashchenye k lehende [Green Brama: a return to a legend]. *Kyrovohrad: Ymeks-LTD*. 460 s.
5. Dehtiarov, S.I., Nesterenko, V.A. (2017). Druha svitova viina v politytsi pamiaty ta «rodynnii pamiaty» [The Second World War in the Politics of Memory and «Family Memory»]. *Sumska starovyna*. № 51. S. 48–52. [in Ukrainian].

6. Dolmatovskij, E. (1985). Zelenaya Brama: dokumentalnaya legenda ob odnom iz pervykh srazhenij Velikoj Otechestvennoj Vojny [Green Brama: a documentary legend about one of the first battles of the Great Patriotic War]. M., Politizdat. 319 s.

7. Kirovohradshchyna i kirovohradtsi v roky Druhoi svitovoi viiny: Spohady, dokumenty i materialy. (2010) [Kirovohrad region and Kirovohrad residents during the Second World War: Memoirs, documents and materials]. Hol. red. O.M. Barno. Kirovohrad: TOV «KOD». 506 s. [in Ukrainian].

8. Kyrydon, A. (2018). «Istorychna pamiat» u prostori polityky pamiat. Istorychni i politolohichni doslidzhenia [«Historical Memory» in the Space of Memory Politics. Historical and political science research]. Spetsialnyi vypusk: dopovidi na mizhnarodnii naukovo-praktychnii konferentsii «Transformatsii istorychnoi pamiat». Vinnytsia: B.v. S. 45–53. [in Ukrainian].

9. Kovalska-Pavlenko, I. (2022). «Viiny pamiat» yak kliuchovyi chynnnyk formuvannia derzhavnoi polityky pamiat v suchasni Ukraini [«Wars of Memory» as a Key Factor in the Formation of State Memory Policy in Contemporary Ukraine]. Krakowskie Studia Małopolskie.Nr. 3 (35). S. 7–27. [in Ukrainian].

10. Kozyr, I.A. (2019). Green Gate – a memory of courage and heroism [Green Brama – a memory of courage and heroism]. Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii / Red. O.V. Chornyi. Kropyvnytskyi. S. 8–10. [in Ukrainian].

11. Kovalchuk, M. (2010). Okruzhenie ognevoe. Podvig i tragediya geroev Zelenoi Bramy [Surrounded by fire. The feat and tragedy of the heroes of Green Brama]. Ternopil, Aston. 288 s.

12. Koliiechkin, V.P., Shevchenko, B.L. (2021). Bytva za Tsentralnu Ukrainu. Viiskove protystoiannia mizh Chervonoiu armiieiu i vermakhtom na Kirovohradshchyni u sichni – berezni 1944 roku [The Battle for Central Ukraine. The military confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the Kirovohrad region in January-March 1944]. Kropyvnytskyi: Polihraf-Servis. 420 s. [in Ukrainian].

13. Mykhailiuk, M.V. (2010). Istorychna pamiat pro Druhu svitovu viinu: sotsiolohichne doslidzhenia sered studentiv-pershokursnykiv. Kirovohradshchyna i kirovohradtsi v roky Druhoi svitovoi viiny: Spohady, dokumenty i materialy [Historical memory of the Second World War: a sociological study among first-year students. Kirovohrad region and Kirovohrad residents during the Second World War: Memories, documents and materials]. Kirovohrad: TOV «KOD». S. 8–37. [in Ukrainian].

14. Potapenko, Ya. (2011). Polityzatsiia istorychnoi pamiat pro Druhu svitovu viinu [Politicisation of the historical memory of the World War II]. Politychnyi menedzhment. Kyiv: Tsentr sots. komunikatsii, № 1. S. 112–120. [in Ukrainian].

15. Proskurova, S. (2014). Viina u pamiat narodu (za materialamy etnografichnykh (sotsialno-pedahohichnykh praktyk) studentiv fakultetu istorii ta prava KDPU imeni V. Vynnychenka (2008–2013 rr.) [The War in the Memory of the People (based on ethnographic (socio-pedagogical practices) of students of the Faculty of History and Law of V. Vynnychenko KDPU (2008–2013)]. Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy. Vypusk II. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. S. 50–73. [in Ukrainian].

16. Sybirtsev, V. (2011). Pro moho batka – zakhysnyka Zelenoi Bramy molodshoho serzhanta I.A. Sybirtseva [About my father, the defender of Zelena Brama, Junior Sergeant I.A. Sibirtsev]. Kraieznavchyi visnyk Kirovohradshchyny. Vypusk VI. Kirovohrad: Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. S. 87–91. [In Ukrainian].

17. Sukhomlyn, M.O. (2019). Zvernennia Holovy Rady stariishyn Kirovohradskoi oblasti do uchasnykiv Vseukrainskoi naukovo konferentsii «Zelena Brama. Lito 1941-ho: heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii» [Address of the Head of the Council of Elders of Kirovohrad Oblast to the participants of the All-Ukrainian Scientific Conference «Green Brama. Summer 1941: Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies»]. Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii / Red. O.V. Chornyi. Kropyvnytskyi: B.v. S. 5–7. [in Ukrainian].

18. Chornyi, O. (2011). Komandarm P.H. Poniedielin u spohadakh uchasnykiv trahichnykh podii lita 1941 roku [Commander P.G. Ponedelin in the memoirs of participants in the tragic events of the summer of 1941]. Kraieznavchyi visnyk Kirovohradshchyny. Vypusk VI. Kirovohrad: Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. S. 54–66. [in Ukrainian].

19. Chornyi, O.V., Romanko, I.I. (2019). Heroizm i trahediia 6 ta 12 armii Pivdenno-Zakhidnoho frontu v oboronnykh boiakh lita 1941 roku: bibliografichni pokazhchyk [The Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies of the Southwestern Front in the Defensive Battles of the Summer of 1941: A Bibliographic Index]. Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii / Red. O.V. Chornyi. Kropyvnytskyi. S. 334–349. [in Ukrainian].

20. Shramenko, M. Khranytel skarbiv «Zelenoi Bramy» [Keeper of the treasures of the «Green Brama»]. Kolos. 2011. 21 chervnia, s. 3. [in Ukrainian].